

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ  
Інститут літератури ім. Т.Шевченка

На правах рукопису

Дзюба-Погребняк Олена Іванівна

**РОМАНИ МІЛОША ЦРНЯНСЬКОГО  
(ПРОБЛЕМАТИКА ТА ПОЕТИКА)**

10.01.04 - Література зарубіжних країн

**АВТОРЕФЕРАТ**  
дисертації на здобуття наукового ступеня  
кандидата філологічних наук

Київ - 1994

ЛНБ України ім.В.Стефаніка



00777310 (P)

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана у відділі слов'янознавства та балканістики Інституту літератури ім. Т. Шевченка НАН України.

Науковий керівник - член-кореспондент НАН України,  
доктор філологічних наук,  
професор Вервес Г.Д.

Офіційні опоненти: доктор філологічних наук,  
професор Волков А.Р.

кандидат філологічних наук  
Рудяков П.М.

Провідна організація - Львівський державний університет  
ім.І.Франка

Захист відбудеться 13 грудня 1994 року на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 01 24 01 при Інституті літератури ім.Т.Шевченка НАН України (252601, Київ-1, вул. М.Грушевського,4).

З дисертацією можна ознайомитися в бібліотеці Інституту літератури ім.Т.Шевченка НАН України.

Автореферат розісланий "10" листопада 1994р.

Вчений секретар  
спеціалізованої  
вченої ради

Гайнічеру О.І.

ЛНБ ім. В. Стефаніка  
АН України

"Є письменники, власні долі яких не дуже відбиваються на їхній творчості. І є інші, чії книжки - дзеркало долі" [3, с.219] До цих останніх можна сміливо віднести Мілоша Црнянського (1893-1977) - непересічну постать у сербській літературі. Його творча спадщина багатогранна. Вона охоплює поезії, оповідання, романи, драми, дорожні нотатки, есе, літературо- та мистецтвознавчі статті, публіцистику, і важко переоцінити її значення та вплив на розвиток сучасної сербської літератури. Життєвий шлях цього обдарованого яскравим поетичним талантом письменника видався нелегким, як це часто стається з людьми, чий новаторський талант, висока духовність і неординарність наражаються на нерозуміння певних верств суспільства. Впродовж усього життя, та й навіть після смерті, "Мілош Црнянський завжди був оточений напівістинами" [5, ст.86], основними джерелами яких були рутинність мислення окремих людей та стереотипи комуністичної ідеології. Від критики до визнання, потім знову до всіляких звинувачень і навіть до забуття, а згодом до нового визнання і слави - така складна творча доля випала цьому письменникові. Тепер ім'я Мілоша Црнянського як одного з найвидатніших письменників Сербії міцно утвердилося в історії літератури.

Так склалося, що сербську літературу ХХ століття за кордоном, як правило, репрезентував Іво Андрич. Творчість його ровесника і друга Мілоша Црнянського до недавня залишалася незнайомою зарубіжному читачеві. Тепер його перекладено французькою, польською, угорською, російською, болгарською мовами. В Україні, на жаль, Мілош Црнянський залишається і неперекладеним, і маловідомим. Лише останнім часом можна відзначити інтерес до нього в українській славистиці (кандидатська дисертація А.Татаренко про роман "Переселення" /1988р./, розділ у книзі П.Рудякова "История как роман" /1993р./).

**АКТУАЛЬНІСТЬ** дисертації полягає в тому, щоб в українську славистику ввести ширшу творчість Мілоша Црнянського і таким чином доповнити відтворення об'єктивної та цілісної картини літературного процесу ХХ століття в Югославії; також з'ясувати в процесі дослідження творчої спадщини письменника її співзвучність з духовними тривогами нашого часу і потрібність у сучасному ідейно-культурному й естетично-художньому просторі; слід також мати на увазі, що і в сербському літературознавстві, попри велику кількість спеціальних праць про Црнянського, недостатньо дослідженою залишається його романістика в її еволюції та цілості.

**МЕТА** дисертаційного дослідження - осмислення романної спадщини Мілоша Црнянського в її своєрідності й цілісності та в належності до непересічних явищ літератури.

**ЗАВДАННЯ** дисертації - проаналізувати романи Мілоша Црнянського; їхню проблематику; визначити їхню жанрову своєрідність; з'ясувати співвідношення біографічного, філософського, ліричного аспектів, спосіб використання історичних джерел; дослідити особливості композиційної побудови романів, їхньоїповідної структури, поезики письменника, його мовно-стилістичні засоби; дати інтерпретацію основних ідейно-тематичних і формотворчих компонентів прози М.Црнянського.

**ТЕОРЕТИЧНОЮ ТА МЕТОДОЛОГІЧНОЮ ОСНОВОЮ** роботи стали праці українських та зарубіжних дослідників, присвячені питанням розвитку літературного процесу міжвоєнного періоду в сербській та світовій літературі, праці з філософії ХХ століття, літературознавчі дослідження та критичні матеріали про творчість письменника. У цій роботі дисертант дотримувався історико-порівняльного та системного принципів дослідження і користувався методом цілісного аналізу художнього твору.

**НАУКОВА НОВИЗНА** роботи полягає в тому, що вона є першою спробою аналізу еволюції романного мислення М.Црнянського, яка недостатньо досліджена в сербському літературознавстві; в Україні ж це є перше систематизоване дослідження романної спадщини М.Црнянського. Слід також сказати, що вперше обговорюється тема України в романі "Переселення", причетність його фабули до української історії, що фактично залишалася непоміченим як у сербському, так і в російському літературознавстві.

**АПРОВАЦІЯ.** На тему дисертації опубліковано 4 статті. Повний текст дисертації обговорено на засіданні відділу слов'янознавства та балканістики інституту літератури ім.Т.Шевченка НАН України.

**ПРАКТИЧНЕ ЗНАЧЕННЯ** роботи полягає в характеристиці творчості М.Црнянського та дослідженні її значення в сербському літературному процесі ХХ століття. Зроблені в роботі спостереження і висновки можуть бути використані при дальшому поглибленому вивченні творчості М.Црнянського, дослідженні історико-літературних і теоретичних проблем розвитку югославського і світового роману ХХ століття, при написанні історії сербської літератури, у вузівських лекціях і спецкурсах.

**ОВСЯГ І СТРУКТУРА** роботи: дисертація складається із вступу, двох розділів, висновків і списку літератури.

### ЗМІСТ РОБОТИ

У ВСТУПІ обгрунтовується актуальність обраної дисертантом теми, визначаються стан її дослідницького опрацювання, наукова новизна та практична цінність, формулюються мета і завдання дослідження. Хронологічно окреслено творчий шлях письменника.

Літературну творчість Мілоша Црнянського можна умовно поділити на два періоди: від першої світової війни до 30-х років і від 50-х років до смерті (між ними тривала пауза, зумовлена драматичними обставинами історії та власної долі). Справжня літературна творчість його почалася в часи першої світової війни. В уніформі австрійського солдата М.Црнянський опинився на Галицькому фронті. Саме тоді написано поетичну комедію "Маска" (видана 1918р.), більшість віршів, що увійдуть 1919 року в збірку "Лірика ітаки", розпочато "Щоденник про Чарносєвича" (надрукований 1921р.). Після закінчення війни Црнянський навчається в Белградському університеті, берє найактивнішу участь у літературному житті повоєнного Белграда. входить до "Групи митців". Роман "Переселення" (1929) остаточно приносить йому заслужену славу першокласного таланту, провідного письменника колишньої Югославії. Проте його творчий шлях не був рівним. Роман "Слізливий крокодил" (1931) так ніколи і не дістав завершення, а роман "Крапля іспанської крові" (1932) не посів гідного місця в творчій спадщині письменника. Далі - вчителювання, подорожі, заняття журналістикою, публіцистична діяльність (позначена еволюцією в бік монархічних поглядів), робота в посольствах Німеччини й Італії і 25 важких років еміграції в Лондоні, де він опинився разом з урядом короля П.Караджорджевича. У кінці 50-х років починається повернення творчості Мілоша Црнянського в сербську літературу, а 1965 року повертається на батьківщину і він сам. До другого періоду творчості належать такі його твори, як драми "Конак" (1958) і "Тесла" (1966), поема "Плач над Белградом" (1962), роман "Переселення" - 2 (1962), роман-спогад "У Гіперборейців" (1966) і "Роман про Лондон" (1971).

У ВСТУПІ стисло проаналізовано головні критичні публікації про творчість Мілоша Црнянського, серед яких кілька монографій, що чалезать П.Джаджичу, Н.Мілошевичу, А.Петрову, С.Леовацу Н.Петковичу.

У ПЕРШОМУ РОЗДІЛІ "Новаторський характер ліричних... романів М.Црнянського" розглянуто два ранні твори письменника. У першому параграфі цього розділу проаналізовано особливості змісту та поетики першого роману М.Црнянського "Щоденник про Чарносвича", вихід друком якого у 1921 році в Белграді викликав шквал критики та полемік - адже виявся надто неординарним та незвичним.

На рубежі двох століть, дев'ятнадцятого і двадцятого, в сербській літературі відбуваються процеси, які докорінно змінюють її суть. Позбувшись догматичних канонів і стереотипів реалізму та такого ж примітивного розуміння народності, сербські письменники почали звертатися у своїй творчості до нових тем і мотивів, переборюючи національну замкнутість своєї літератури, відкриваючи її впливам західних літератур. Настає так звана доба модерні. Відбувається поступова жанрова трансформація прозових форм: зменшується дескриптивність творів, відбувається їхня дефабулізація, мова поетизується, письменники дедалі більше сконцентровують увагу на внутрішньому, духовному житті персонажів, оновіть суб'єктивізується, спостерігається тенденція до змалювання зовнішнього світу не як об'єктивної даності, а у сприйнятті персонажів. Творчість М.Ускоковича, І.Секулич, М.Янкович, В.Петровича утверджує у сербській літературі саме ці тенденції. Короткий роман В.Мілічевича "Бездоріжки" (1912) можна вважати першим ліричним романом сербської літератури нашого століття, прообразом пізнішої модерної лірико-асоціативної прози. Вирішальний крок у створенні нових синтетичних прозових жанрів зробило наступне покоління, яке заявило про себе відразу після війни. Молоді письменники, з запалом відкидаючи всі довосні літературні канони та цінності, пошукуючи авангардових форм (що перегукувалися б із західноєвропейським авангардом, але водночас мали б і щось своєрідне), енергійно "заходилися" руйнувати жанрові межі, пропонуючи твори змішаних жанрів, максимально зближуючи поезію і прозу. У міжвоєнний період розвиток сербського роману ніби "витіснений" на другий план поезією [Див.: 2, с.248-252]. Хоча саме тоді написані "Щоденник про Чарносвича" та "Переселення" Мілоша Црнянського - одні з найкращих романів сучасної сербської літератури.

Повернення з війни Црнянський вважав найдраматичнішою подією у житті людини, в біографії свого покоління. Це стало головним змістом

ранніх творів письменника - поезій "Лірики Ітаки", романів "Щоденника про Чарносвича" та "Переселень".

Слід зазначити, що "Щоденник про Чарносвича" М.Црнянського з'явився в один рік із романом українського письменника О.Турянського "Поза межами болю", але на 8 років раніше, ніж відомі у всьому світі твори "Прощавай, зброс!" Е.Хемінгуей' (1929), "Смерть героя" Р.Олдінгтона (1929), "На західному фронті без змін" Е.М.Ремарка (1929). Таким чином, саме Црнянського можна вважати одним із провісників літератури "втраченого покоління", хоча водночас і змістовно, і формально його роман, як і пізніша творчість, не вкладаються в цей канон: філософія "суматраїзму" М.Црнянського пропонує складнішу реакцію на трагічні розчарування доби; його ж експресіоністська виражальність є очевиднішим і рішучішим подоланням традиції.

У "Щоденнику про Чарносвича", як і в більшості творів письменників втраченого покоління, оповідь "ведеться... від першої особи, від особи героя, який до нерозрізнення схожий на самого автора, позичає в нього риси характеру і багато фактів біографії" [4, с.319].

В образі Петра Раїча відтворено духовну драму покоління, "яке знищила війна, навіть коли воно уникло її набоїв" [8, с.1]. Тому роман набув яскраво вираженого антивоєнного звучання.

Фронтіві сцени посідають у "Щоденнику про Чарносвича" не так уже й багато місця. Описів безпосередніх воєнних дій ми майже не зустрінемо, бо, як вважав Мілош Црнянський, "найстрашнішими у спогадах є не картини битв, а спогади про нелюдські страждання, троглодитське життя..." [9, с.146]

Картини воєнних дій та фронтového побуту виразно конкретизовані та динамічні. Фрази переважно короткі, лаконічні. Кожна, як правило, містить у собі новий зоровий образ, внаслідок чого картини швидко змінюють одна одну. Створюється враження напруженої "конспективності" оповіді, ніби перед нами сценарій фільму ("війна не роман, а фільм" [9, с.146], - скаже пізніше Црнянський). Оповідач констатує, а не змальовує, уникає будь-яких сентиментальних і мелодраматичних ефектів. Сцени, що можуть викликати почуття жалю, співчуття, послідовно "заземлюються", "занижуються". До себе ж оповідач також ставить з відтінком гіркої іронії.

Війна калічить романтичну душу юного героя, усталені моральні та етичні цінності нівелюються, поняття добра і зла деформуються.

Він не в змозі розібратися у тому, що відбувається навколо, і його опановують почуття самотності, втоми, сум'яття, розгубленості і зневіри.

Хаос війни віддзеркалюється в душі оповідача і перетворюється на хаос внутрішнього світу, спогадів і відчуттів. У романі перемішуються, постійно змінюють один одного, без будь-якого дотримання послідовності, спогади про дитинство, фронт, госпіталь, спілкування з молодістю полькою, одруження. Таким чином досягається глибша психологізація і суб'єктивізація тексту; він зорієнтований не так на логічне розгортання об'єктивної реальності, як на невловний химерно-асоціативний процес її переживання героєм: щось дуже близьке до "потому свідомості".

Розгубивши життєві орієнтири й ідеали, оповідач шукає забуття та розради в природі. Вона посідає перше місце в ієрархії його життєвих цінностей. Разючі картини жахів фронтової життя чергуються з поетичними описами природи, що має у М.Црнянського не натуралістичні, а космічні виміри. Все це відповідає духові суматраїзму як поетично-філософської альтернативи житейській безвиході - альтернативи ілюзорної, але для героїв М.Црнянського заспокійливої.

Форму щоденника Мілош Црнянський обрав як адекватний засіб щодайнинішого, найвідвертішого вираження душевного стану зламаного війною особистості. Тому його "Щоденник..." - це відображення не хронології подій, а складного плетива душевних станів людини, її ментальних асоціацій і рефлексій.

Хоча оповідачем у романі є Петар Раїч, у заголовку внесено ім'я іншого персонажа. Перед нами - щоденник про Чарноєвича. Це чи не єдиний випадок у світовій літературі, коли щоденник пишеться про когось.

З 90 сторінок Чарноєвичу, віденському студенту, присвячено неповних 14 сторінок у середині роману. Це - найдовший цілісний епізод у творі. Чарноєвич з'являється тільки в спогадах автора, що набувають характеру марення чи то сну, оскільки в цей час Раїч лікується в госпіталі.

Образ Чарноєвича відіграє в романі подвійну функцію - у ньому Мілош Црнянський розвиває свою ідею суматраїзму, і, водночас, Чарноєвич є персоніфікованим двійником Петра Раїча, його другий Я. Знаменним є, зокрема, той факт, що в оповіді голоси двох персонажів часто зливаються, і їх важко ідентифікувати.

Саме прізвище персонажа - Чарноєвич - викликає у читача певні історичні асоціації. У 1690 році, під проводом патріарха Арсенія Чарноєвича, значна частина сербського люду переселилася до Австрійської імперії, шукаючи там порятунку від турецького поневолення. В свою чергу, Чарноєвич із "Щоденника..." мав би стати своєрідним духовним провідником генерації суматраїстів, покоління юнаків, чиї душі були уражені війною.

У "Щоденнику..." ми не знайдемо традиційних характерних ознак роману, відповідно до того канону, який ще зберігався у сербській літературі на початку століття. Тут немає певного сюжету, чіткої композиційної побудови, "повноцінних" персонажів, розвитку характерів; замість звичного хронологічного перебігу подій переважає рефлексування в пам'яті спогадів і вражень. Дві найважливіші ознаки цього твору - сповідальність і фрагментованість. Темою стає не зовнішній світ, а світ внутрішній. Відбувається "переорієнтація сюжету з "макроподії" на "мікроподію", коли сам рух почуттів, думок і вражень, що проминають у часі, служить основою сюжету" [7, с.29]. Тут М.Црнянський не залишився осторонь тієї глибокої переорієнтації естетичної свідомості початку ХХ ст., що сталася під впливом як історичних катаклізмів, так і драматичних досягнень новітньої філософії. Не випадково він посилається на Бергсона, який "відділив психологічний час від фізичного" [9, с.210]. Контраст між фізичним і психологічним часом ляже в основу композиційної побудови не тільки "Щоденника про Чарноєвича", а й усіх подальших романів письменника. У "Щоденнику..." повністю домінує психологічний час. Різноманітні події пов'язуються між собою не на підставі логічного причинно-наслідкового зв'язку, а шляхом асоціювання або ж суто механічно.

Ці особливості твору відбилися і на своєрідно акцентованій синтаксичній структурі, що також має за мету підсилити враження фрагментованості, хаотичності, служить відображенню сум'яття почуттів і думок автора щоденника.

Комбінування серій коротких фраз, дуже слабо пов'язаних (або ж і зовсім не пов'язаних) причинно-наслідково, підсилює враження уривковості, калейдоскопічності спогадів, швидкої зміни їх, що нагадує зміни кадрів у кіно (макроструктура повторюється у мікроструктурі). Адже саме в цей час новаторська для мистецтва поетика кінематографа дала потужний імпульс оновленню образної мови літератури. Вживаються і серії довгих речень. У такому випадку

динамізується структура змісту самого речення, і зміна інформації відбувається не тільки з кожним новим реченням, а навіть з його частиною.

Особливого ліризму та мелодійності (а водночас і ущільнення змісту) досягається завдяки вживанню речень із порушенням логічного порядку слів. Характерним є ще один прийом (використання його звичніше для поетичного твору) - повтори окремих слів у межах одного або сусідніх речень і повтори окремих речень (дослівно або з несуттєвими змінами) впродовж усього роману.

Стилістиці роману властива насиченість і яскравість тропіки, особлива образна енергетика. Багатою, поетичною роблять мову твору несподівані порівняння, метафорика, епітети. У "Коментарях до "Лірики Ітаки"" Мілош Црнянський писав: "Не так багато часу минуло відтоді, як висміяли Дучича, бо він відважився написати: "щелестять зірки!" Ми, бігме, пішли далі!" Письменник рішуче звільнює "мову від банальних кайданів" і прислухається до того, "як вона сама, вільна, розкриває свої таємниці" [9, с.210].

Саме цьому творові судилося стати "найчистішим вираженням модерного ліризму в прозі... і однією з найкращих речей, що колись тільки писалися сербською мовою" [2, с.260].

Роман Мілоша Црнянського "Щоденник про Чарносвича" - явище для тієї доби зовсім нове, цілком унікальне і самотнє як у сербській літературі, так і в усіх літературах колишньої Югославії. Його поява ознаменувала новий етап у розвитку сербської прози, дала поштовх створенню та афірмації жанру поетичного, ліричного роману, який сягнув свого піку в 50-60-і роки.

У другому параграфі першого розділу проаналізовано роман "Переселення". Цей твір - лише руїна великого задуму: шести книг, які "мали охопити... роман цілого мого "націону" крізь призму однієї романтичної сім'ї Ісаковичів..." [11, с.54].

Перша книга "Переселень" опублікована у 1929 році. Описані у ній події відбуваються у 1744-1745 роках - головний герой роману Вук Ісакович очолює славонсько-подоунайський полк австрійської армії у війні з Францією.

Доба, змальована в романі, була важкою і трагічною для сербського народу. Врятуючись від турецького гніту, серби звертали погляди на сусідні держави зі "спокійнішим" життям. Значна частина людності переселяється спочатку на територію Австрійської імперії (1690р.), а потім до Російської. Це була складова частина постійних

зусиль сербського народу боронити своє національне буття, утвердити свою матеріальну та духовну культуру.

Працюючи над романом, Мілош Црнянський використав багато історичних та архівних документів, а особливо мемуари Сімеона Пішчевича, сербського офіцера, який переселився до Росії та здобув там генеральський чин.

У центрі оповіді першої книги "Переселень" - сім'я Ісаковичів: Вук, його дружина Дафіна і Вуків брат Аранджел. У романі два сюжетні плани. Перший стосується шляху полку під командуванням Вука від сремських і бачванських рівнин до Рейну, ходу війни, повернення полку додому. Другий простежує долю Дафіни й Аранджела. Перший масштабніший, у ньому присутні історичні й геополітичні виміри; другий - більше житейський та інтимний. Доповнюючи один одного, вони дають об'ємнішу картину буття "націону".

Образ Вука Ісаковича несе у собі найбільше психологічне навантаження. У долі цього героя, австрійського офіцера, та його земляків чимало спільного з долею самого Црнянського і його покоління: уже вкотре синів сербського народу використовувано в безглуздій братовбивчій війні за чужі, незрозумілі інтереси. Тому можна навести багато прикладів перегуку настроїв ліричного героя поезій Мілоша Црнянського 20-х років і героя роману Вука Ісаковича. Це не просто проекція в історію, але печаття тягlosti історичної спадщини і складна контамінація станів національного духу за умов нерозв'язаності головних завдань буття народу, постійної загрози самому його існуванню.

Як своєрідна компенсація за душевну порожнечу й розчарування, викликані крахом надій на національне влаштування сербів в Австрійській імперії, усвідомленням безглуздості ролі австрійських ландскнехтів, з'являється у Вука сон про Росію. Вона йому уявляється не як конкретно-історична держава, а як символ, осереддя його надій та ілюзій.

Наскрізним метафоричним мотивом роману є безмежний синій круг, а в ньому - зірка, який ввижається Вукові на межі сну й дійсності. Він символізує існування вищої, проте незбагненої, краси і гармонії та, водночас, недосяжність, нездійсненність людських мрій. Це і той космічний імпульс, потяг, що розмикає духовний простір твору М. Црнянського.

Постать Аранджела змальовано на контрастних щодо Вука засадах. Але протилежності між двома братами впродовж роману не загострюються, як можна було б сподіватися, а, навпаки, дедалі більше згладжуються. Кохання до братової дружини та смерть Дафіни відкрили для Аранджела існування іншого, ірраціонального життя, непідвладного земним законам. Аранджел виріс у складну особистість, яка своєю глибиною може рівнятися до Вука. У долі кожного персонажа М.Црнянський по-різному розвиває думку про неможливість щастя, гармонії, душевного заспокоєння в брутальній дійсності життя, де людиною попихається "випадок-комедіант", а водночас - про складність людської душі та неоднозначність її можливостей, про незнищенність потягу до вищих цінностей.

У складній і багатій поетичній символіці роману особливо широко використані мотиви природи та пейзажі. Останні виконують у творі двоїсту роль: конкретного географічного малюнка та пейзажу - візії, які співвідносяться з двома часовими структурами роману: об'єктивним фізичним часом і психологічним суб'єктивним часом героїв. В одному вони існують фізично, в другому живуть духовно. Ці два аспекти пейзажної структури органічно входять до контрастної системи побудови твору: персонажі постійно обертаються між двома полярностями - реальністю і мрією, дійсним і бажаним. Функція пейзажу в романі переважно асоціативна і символічна: він допомагає якнайтонше відтворити душевний стан героїв, їхні найпотемніші почуття або увиразнити філософські думки автора. Пейзаж може бути і складником потоку свідомості героя.

Атмосферу пригніченості й безнадії, яку так добре передають картини похмурої монотонної природи, увиразнюють фактори композиційні. Насамперед - кільцева композиція. Перший і останній розділи мають однакову назву: "Безмежний синій круг. У ньому зірка". В останньому розділі роману повторюються не тільки окремі речення з першого, а й цілі абзаци (прийом дуже незвичний для роману, але звичний для поезії). Густа сітка повторів на початку і в кінці роману створює кільцеву структуру, що пов'язана з сюжетом. Похід славонсько-подунайського полку літературно оформлений як кільцевий рух - закінчується на тій точці, від якої почався. Таке композиційне вирішення з однаковим початком і кінцем навіює думку про марність усіх зусиль персонажів і неминучість блукання по колу.

Для "Переселень" характерна "автономність" внутрішнього світу героїв. Тому конфлікти в романі відбуваються не безпосередньо між героями, а в них самих. "Світи, в яких живуть герої, відділені один від одного, але всі вони, різними способами, виражають однаковий настрій, однакове відчуття життя, однакову думку про світ" [2, с.266]. Сюжетна побудова твору є яскравим свідченням того, що автора цікавлять не зовнішні перипетії та конфлікти, а драматизм душевних протиріч героїв. Звідси й зовнішня непов'язаність розділів та частин роману. Орієнтація на відтворення внутрішнього життя героїв спричинилася до спеціальних стилістичних засобів. У романі майже немає діалогів, прямої мови, увага автора спрямована на внутрішній душевний стан героїв, їхні почуття. Водночас самі події (яких у романі порівняно небагато) відтворені не в письменницькому баченні, а через сприйняття, розуміння й почуття героїв. Зовнішній світ присутній поетично, поскільки його сприймає, помічає, відчуває герой. У розповіді тісно переплітаються елементи зовнішньої та внутрішньої дійсності, душевні стани, картини природи, емоції, описи - все зливається в єдине поетичне ціле. Письменник вдало стилізує мову в дусі 18 століття, використовуючи архаїчні слова, форми, вирази. Фраза розлога, з частими інверсіями, незвичайною пунктуацією. На перше місце висунуто інтонаційно-музичний елемент. Речення мають свій внутрішній ритм, мелодійність, що максимально наближує прозовий текст до поезії.

Переселення сербів кінця 17 - середини 18 століття, трагічна історична доля народу, життя в чужині - теми, до яких зверталася не одне покоління письменників. У творчості Мілоша Цриянського вони стають домінуючими. Проте, переселення у Мілоша Цриянського - не тільки і не стільки географічний рух народів (якого в першій книзі роману небагато), скільки постійне прагнення щастя та пошук його в житті; важкий процес самоствердження і самоусвідомлення нації; символ вічних змін і минулості всього; внутрішнього неспокою людської душі, що завжди шукає вищого ідеалу; невдоволення людини своєю долею і долею свого народу, яке мучить її і не дає зупинитися в русі вперед.

Історична тема з далекого минулого, конкретний фактографічний матеріал стали основою для глибоких роздумів про долю свого народу, людську долю взагалі. Тому роман набуває широкого метафоричного звучання і переростає у своєрідний поетико-символічний твір.

У ДРУГОМУ РОЗДІЛІ дисертації "Еволюція стилю в пізніх романах М.Црнянського" розглянуто також два твори: другу книгу "Переселень" і "Роман про Лондон". Перший параграф розділу присвячено аналізу роману "Переселення" (другої книги).

Через багато років, набувши гіркого життєвого досвіду, досвіду побуту на чужині, Мілош Црнянський повертається до теми переселень, далекого 18 століття. Дія другої книги "Переселень" (1862) припадає на 1753 рік - час масових переселень сербів з австрійської імперії до Російської. Доля Павле Ісаковича, головного героя другої книги, і його земляків, відірваних від батьківщини, перегується з гірким досвідом самого письменника під час і після другої світової війни.

У центрі розповіді - молодша генерація Ісаковичів. Четверо братів - Павле, Петар, Джурдже і Трифун - переселяються до Росії (власне, в Україну), і письменник уважно стежить за їхньою долею в цій країні. Тому тема Росії та України посідає тут вагоміше місце, ніж у першій книзі і вирішується й розвивається по-іншому. Відбувається розвінчування міфу про ідеальну державу, що принесе порятунок сербському народові, про яку стільки мріяв ідеаліст-романтик Павле Ісакович; розвіюється його "російський сон" [12,кн.3,с.403]. Переселенці бачать, що в цій країні людей б'ють кнутом [12,кн.3,с.360], а їх, сербських вояків використовують проти українських козаків та втікачів від кріпацтва. З метою підкреслити що причиною цілковитого краху благородних планів Павле, його драми була не якась випадковість, Црнянський розповідає і про долю інших переселенців. Переселення справді змінило долі Ісаковичів та їхніх земляків, але ті зміни були протилежними сподіваним. Не вперше і не востаннє в історії ті, хто сподівався знайти нову вітчизну, гірко розчарувалися. Проте душевна драма Павле Ісаковича "переростає" конкретно-історичні умови і стає загальнолюдською драмою духовної, моральної, благородної особистості.

Отже, друга книга "Переселень" і своїми морально-філософськими мотивами, і тематично продовжує та поглиблює першу. Логічно розвивається далі думка про постійні людські пошуки щастя, загостреніше постають роздуми про історичну долю свого народу. Тут ця тема знаходить нове художнє вирішення.

Впродовж десятиліть, що відділяють другу книгу від першої, сталися великі зміни в культурному, політичному і літературному житті Югославії та Європи. Збагатився життєвий і художній

досвід письменника, масштабнішим став його світогляд. З'явилася потреба поєднання ліричного та поетичного начала з ширшим, епічним зображенням подій 18 століття. Схожу еволюцію творчого шляху пройшло багато письменників міжвоєнного періоду, зокрема Іво Андрич. Тому друга книга "Переселень" істотно відрізняється від першої.

Організація оповідної структури других "Переселень" набагато складніша, ніж у попередніх романах М.Црнянського. Події в творі зображено за допомогою різних часових схем, кожній з яких відповідає певний спосіб нарації. У залежності від того, як здійснюється оповідь і з якої часової дистанції щодо змальованих подій, можемо виділити чотири способи нарації, або наративні голоси: авторський, хронікальний, історичний, епічний.

Якщо в першій книзі роману всі події локалізовані в Аранджеловому домі та в місцях перебування Вукового полку (про які майже нічого не дізнаємося), то в другій дія охоплює великі географічні простори. Можна говорити про значне розширення історичного та геополітичного діапазону оповіді. Дістаємо широку і перекопчиву картину життя Сербії в той час, побуту сербів під владою Австрії, у Відні, відомості про хід переселень, про російських послів у Відні Бестужева і Кайзерлінга, про Київ, сербські поселення в Україні, про інтриги між сербськими офіцерами в Кисві, Москві, Петербурзі. Маємо зовсім іншу, ніж у першій книзі "Переселень", міру насиченості історичною, біографічною, локальною конкретикою. У другій книзі, на відміну від першої, перед нами розгортається ціла галерея цікавих і оригінальних образів. Багато з них - історичні особи.

У кожному з 28 розділів Црнянський точно повідомляє дати, час і місце подій, посилаючись на григоріанський та юліанський календарі, католицькі та православні свята, архівні документи, листування, оповіді інших людей.

Залежність другої книги "Переселень" від "Мемуарів" Пінчевича щодо фактографічного матеріалу більша, ніж першої, але маніпуляції з матеріалом дуже вільні, як і в попередній. Події відбуваються в тій же хронологічній послідовності, що й у "Мемуарах", але прямих текстових запозичень менше, ніж у першій книзі. Багато обставин із життя Пінчевича Црнянський використав для створення образу Павла. В описах життя Павла Ісаковича в Україні схожості з розповідями Пінчевича вже мало. Тут зв'язок із мемуарами повинен був урватися. Адже Пінчевичева важка кар'єра все ж таки

увінчалася генеральським чином. А такої перспективи Црнянський не міг дати своїм героям, бо він, у ширшому ідейному контексті, з'ясував долю тих сербів, чий слід загубився в географічних і етнічних просторах Російської імперії.

"Переселення" є прикладом того, як письменник історичний, життєвий факт може художньо збагатити і виразити в такий спосіб свій загальний погляд на життя, людину, історію. На історичному матеріалі Мілош Црнянський ставив і шукав вирішення "вічних" моральних питань, в історичний твір вніс психологізм і поетичну символіку. Тому, мабуть, цей своєрідний роман не було б правильно кваліфікувати однозначно як тільки історичний чи тільки поетичний, ліричний, як це часто роблять сербські літературознавці. "Переселення" є синтезом поетичного, лірико-філософського й історичного. Або, інакше кажучи, Црнянський по-новаторському трансформував жанр історичного роману, внісши в нього поетично й лірично виражене філософське начало.

Другий параграф другого розділу присвячено останньому твору М.Црнянського - "Роману про Лондон".

1946 року, живучи у передмісті Лондона, Црнянський пише роман англійською мовою "Shoemakers" - сповідь емігранта, який працює у підвалах феценебельного взуттєвого магазину. Цей твір став основою двотомового "Роману про Лондон" (1971).

В основі оповіді - життя російського князя Миколи Репніна та його дружини Наді в еміграції, де вони опинилися під час другої світової війни. Доля головного героя в Лондоні багато в чому перегукується з долею самого Црнянського, що дало привід для численних тверджень про автобіографізм роману.

Роман порушує широке коло загальнолюдських філософських, моральних, етичних, психологічних, соціальних проблем на матеріалі життя однієї родини. Цього матеріалу вистачає для письменника, який вміє бачити за конкретним загальне. Црнянський у даному випадку дотримується думки Квінтіліана, на яку й посилається: "для пізнання людства не потрібно знати все людство. Досить запізнати, добре, і одну сім'ю", наприклад, сім'ю Репніна [13,кн.1, с.10].

Традиційні для творчості Црнянського теми - людська самотність, пошуки щастя і сенсу буття, смерті, переселень, життя на чужині, національне самоствердження - знаходять свій логічний розвиток у романі Вони тут особливо загострені й яскраво виражені. Конфлікти набувають більшої напруги та особливого драматизму.

Ми зустрічаємо Репніна у критичний час життя в еміграції, коли він опиняється перед загрозою жебрацтва. За умов майже повного neroзуміння навколишнього світу, не сприймаючи морально-етичних цінностей сучасного англійського суспільства, Репнін дедалі більше сконцентровується на своєму внутрішньому світі, на своєму Я. втікаючи від гнітючих роздумів у спогади про минуле, батьківщину. Прагнення будь-якою ціною зберегти свій національний та особистий ідентитет, - головна морально-психологічна проблема Репніна.

Своїм образним світом "Роман про Лондон" істотно відрізняється від попередніх творів Мілоша Црнянського. Символічними картинами цього роману стають підземна залізниця та її пасажирів - "пресовані сардини" (що на поверхні землі перетворюються на мурах). Герой книги є в'язнем великого індустріального міста, в якому немає місця для безмежних голубих далей, синього неба, гірських висот, іскравого сонця, до яких були прикуті погляди попередніх героїв, в яких вони знаходили втіху та заспокоєння. Світ Репніна, простір його існування зовсім протилежний - підземелля та багатолюдні вулиці Лондона-мурашника, Лондона-чудовиська. Безперечно, тут далися взнаки не лише лондонські враження самого Црнянського (мабуть, не завжди адекватні реальності), психологічні труднощі входження в зовсім інший спосіб життя, ностальгія за батьківщиною, - а й відгомін філософсько-етичного песимізму, пов'язаного з уявленнями про тупиковість прагматико-технологічного прогресу людства.

"Роман про Лондон" має незвичну сюжетну побудову - ще на початку ми дізнаємося про те, що станеться наприкінці: по-перше, читача повідомляють, що Репнін часто думає про самогубство; по-друге, вся атмосфера роману, від перших його сторінок, не залишає нам ніяких ілюзій щодо можливого фіналу. Кожна художня деталь ще на початку оповіді підкреслює приреченість героя та готує читача до трагічної розв'язки роману. Здавалося б, така "напередвідомість" мала послабити інтригу, але насправді досягається протилежний ефект: за рахунок підсилення інтересу до мотивації такого незвичайного самонастановлення та процесу його розгортання.

Приймаючи остаточне рішення про самогубство, Репнін у подробицях уявляє, як саме це відбудеться. Він роздумує, мов режисер про якусь виставу, вживаючи стосовно себе театральну фразеологію. Взагалі, Репнін часто думає про себе як свідка, споглядача подій, а не їх учасника. Такий спосіб парації зумовлює

немовби відсторонення від самого себе, завдяки чому досягається більша психологічна об'ємність і гострота.

Важливим елементом композиційної структури "Роману про Лондон" є контраст між голосом неперсоніфікованого оповідача та внутрішніми голосами головного персонажа, які є його alter ego. Один голос належить покійному товаришеві Барлову, інші два - таким собі Джіму та Джону, як їх назвав сам князь. Голос Барлова не раз зумовлює гірку неприсмну істину, котрої сам Репнін часто намагається уникнути. Голоси Джіма та Джона втілюють два відмінні один від одного погляди на світ у суперечках про життя та смерть, рефлектуючи зростаючу психологічну напругу князя. Звичайно, самоусвідомлення Репніна не можна ототожнювати ні з яким із цих голосів окремо. Вони є разом втіленням розщеплення особистості Репніна - риси, що визначає психологічний портрет усіх героїв Мілоша Црнянського. Думки Репніна, виражені у суперечках внутрішніх голосів, надають оповіді характеру сповіді.

Основна частина "Роману про Лондон" написана від третьої особи. Але для Црнянського вживання займенників 1-ої та 3-ої особи не означає обов'язково поділу між героєм та оповідачем. Неважко визначити, що у більшій частині твору власне Репнін виступає оповідачем. Співвідношення між "всезнаючим" об'єктивним оповідачем і суб'єктивізованим героєм-оповідачем динамічно змінюється. Перехід функції оповідача від автора до персонажа супроводжується зміною минулого часу теперішнім. Теперішній час вживається переважно для ефективного відтворення безпосередньої дії, синхронна нарація з'являється разом із зростанням напруженості оповіді. Авторві ж належить функція ретроспективної нарації. У романі часто не визначена чітко межа між прямою мовою та загальним описовим текстом (це характерна риса всіх романів Црнянського), що зумовлює злиття голосів персонажів з голосом оповідача, або їхнє "взаємопереливання".

Зміна голосів неперсоніфікованого оповідача і головного персонажа, перехід від минулого до теперішнього часу, нечітка диференціація прямої мови і загального описового тексту, вилетення з канву твору спогадів та марень головного героя покликані якнайглибше і найповніше віддзеркалити драму внутрішнього світу Репніна.

Образ Репніна є логічним завершенням галереї попередніх образів Мілоша Црнянського, чий трагічний і неспокійний життя минув у переселеннях на безмежних просторах Європи у пошуках щастя.

сенсу буття та свого ідентитету. Страждання Наді та Респіна у Лондоні інтерпретовано в загальнолюдську драму самотності і нікчемності існування в добу нівелювання людських цінностей. За своїм змістом цей роман органічно вилітається в тематичні течії творчості Мілоша Црнянського, є логічним її продовженням і завершенням (адже це - останній роман письменника, який він назвав своєю лебединою піснею в прозі). "Історією про мандри російського князя Респіна закінчена ... розповідь про мандри серба Павле Ісаковича. "Роман про Лондон" завершує тему переселень отверезливим висновком - "Були переселення і будуть вічно", але "жити в своїй країні логічно, хоч би яким було це життя. На чужині - ні" [6,с.280].

У ВИСНОВКАХ дисертації підсумовано головні результати дослідження, окреслено характерні риси й особливості стилю Мілоша Црнянського, що підтверджують органічну цілісність властивої йому лірико-психологічної манери письма. Аналіз творів М.Црнянського дозволяє зробити висновок, що його творчість - оригінальне та самобутнє явище в сучасній сербській літературі. Дається конкретна аргументація такого висновку і для цього використовуються і оцінки сербських критиків та літературознавців. Творчість М.Црнянського є оригінальним складником усього європейського літературного процесу ХХ століття; вона розвивалася в контексті напруженого переосмислення європейської гуманістичної спадщини. М.Црнянський - один із чільних репрезентантів сербського авангардизму, власне, такого його "флангу", як експресіонізм. ("У рамках авангардизму, який охоплював усі види й жанри художньої культури... слід виділяти принаймні три домінуючих напрями: футуризм, сюрреалізм і експресіонізм" [1, с.38].) Хоча про остаточний розрив його з реалістичною традицією важко говорити, оскільки в пізніх творах є ознаки зваженого повернення до неї.

Найбезпосередніше відношення мала творчість М.Црнянського (його раннього періоду) до літератури "втраченого покоління", однак і мала істотні відмінності від її класичної парадигми за рахунок як ширшої емоційної палітри, так і більшої енергії пошукування ідеалу, що відтінювало драматизм резигнації та зневірення, а також за рахунок болісного пов'язання власної долі з національною.

Деякі мотиви творчості, спосіб трактувати трагізм осамотнення й загубленості людини у вирі незрозумілих подій у М.Црнянського, як і в І.Андрича та М.Селімовича, оспівують, згадати філософію

екзистенціалізму, екзистенціалістський мотив "закиненості людини в світ". Своєрідним чином М.Црнянський причетний і до інтерпретації великої теми відчуження (очужіння) людини, але, на відміну, скажімо, від Ф.Кафки, не вдається такою мірою до міфологізування й гіперболізації, оскільки його герой ще не є безособовим, він змагається за свою особистість і прагне обстоювати певні цінності. Мотивом обстоювання і втрати цінностей М.Црнянський якоюсь мірою перегукується з М.Прустом, Г.Брохом, Р.Музілем, але в той час, коли в них драма ціннісної дезорієнтації відбувається в одній системі ціннісних координат європейської духовності, у М.Црнянського як пункт відліку виступає спадщина патріархальної духовності його нації, що ускладнює тему цінностей та їхньої втрати.

М.Црнянському не чужий був принцип міфологізації. В "Ліриці Ітаки" своєрідно присутній міф про Одисея; мотив блукань і пошукування батьківщини є наскрізним у всіх романах письменника.

Деякі тексти М.Црнянського багато в чому близькі до "потому свідомості", хоч і не тотожні йому, в усякому разі, "потік свідомості" не є єдиною формою оповіді в них, а елементом складної амальгами.

Таким чином, проза М.Црнянського і змістовно, і формотворчо співвідноситься з найхарактернішими тенденціями модерної європейської прози, а водночас є високою мірою самотутньою і національно означеною.

#### ЛІТЕРАТУРА

1. Вервес Г. Український авангардизм у контексті європейських маніфестів і програм // Слово і час. - 1992. - № 4. - С.37-43.
2. Деретић Ј. Српски роман 1800-1950. - Београд, 1961.
3. Затонський Д. Минуле, сучасне, майбутнє. - Київ, 1982.
4. Затонский Д. Художественные ориентиры XX века. - Москва, 1988.
5. Popović M. Crnjanski između dva sveta. - Beograd, 1984.
6. Пувачић Д. "Изгнанник ли проблем самоће у "Роману о Лондону" // Книжевно дело Милоша Црњанског. - Београд, 1972.
7. Ржевская Н. Концепция художественного времени в современном романе // Философские науки, 1970. - № 4. - С.28-40.
8. Ремарк Э.М. На западном фронте без перемен. - Москва, 1959.
9. Crnjanski M. Pesme. - Beograd, 1983.
10. Crnjanski M. Roman o Londonu. - Beograd, 1971. - Knj.1-2.

11. Crnjanski M. Ispunio sam svoju sudbinu. - Beograd, 1992.
12. Црњански М. Сеобе. - Београд, 1978. - Књ.1-3.
13. Crnjanski M. Roman o Londonu. - Beograd, 1971. - Књ.1-2.

Основні положення дисертації висвітлені в таких публікаціях:

1. Художні особливості роману Мілоша Црнянського "Переселення" // Слов'янське літературознавство і фольклористика, 1990. - випуск 18. - С.58-91.
2. Роман Мілоша Црнянського "Переселення" // Слово і час. - 1993. - № 9. - С.59-66.
3. Роман Мілоша Црнянського "Сеобе" у контексті українсько-сербських веза у 18.веку // Збірник реферата и саопштена Међународног славистичког центра /Београд/. - 1994. - Кн.23. - Св.1. - С.73-85.
4. Особливості змісту та форми роману Мілоша Црнянського "Щоденник про Чарноєвича". - Деп. у ДНТБ України 03.01.1994.- 20-Ук94. - 30с.

#### SUMMARY

Dziuba-Pohrebniak O.I. "Novels by Milosh Trsniansky: Themes and Style".

The dissertation, submitted for a scholarly degree of a candidate of philology in specialization 10.01.04 - Foreign Literature, at the T.Shevchenko Institute of Literature of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, 1994.

This dissertation is the first in Ukrainian literary studies to present a research on the novels of a prominent Serbian writer, M.Trsniansky, taking under consideration the entire body of his work and the evolution of his creative expression. O.Dziuba-Pohrebniak presents an analysis of basic themes and underlying motives in writer's novels, unified by a metaphor of "seobe" (migrations) - the loss of motherland and an illusion of finding another, search for individual and ethnic identity, desire for full life and happiness, and the abyss of dissapointments. The author thoroughly explores artistic expressions of M.Trsniansky. The importance of writer's works is examined in the context of Yugoslavian and European twentieth century literature, especially in relation to modern literary trends.

## АННОТАЦИЯ

Дзюба-Погребняк Е.И. Романы Милоша Црнянского /Проблематика и поэтика/.

Диссертация на соискание научной степени кандидата филологических наук по специальности 10.01.04 - Литература зарубежных стран, Институт литературы им.Т.Шевченко НАН Украины, Киев, 1994.

Защищается рукопись, в которой впервые в украинском литературоведении исследуется романистика выдающегося сербского писателя М.Црнянского в целостности и одновременно в эволюции романного мышления писателя. Анализируются основные темы и мотивы романов писателя, объединяемые метафорой "сеобе" ("переселения"),- потеря отечества и иллюзорность обретения нового отечества, поиск личной и национальной идентичности, жажда полноты жизни и счастья и глубина разочарования. Обстоятельно исследуются особенности поэтики М.Црнянского. Романистика писателя рассматривается в контексте югославской и европейской литератур XX века, в частности, в соотнесенности с их модернистскими течениями.

Ключові слова: ліричний роман, жанр, композиція, оповідач.





**AB 31.399**